

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XVI: 2018

Nr 18 (556)

Data odczytu: 09.05.2018 r.

Data wydania: 09.05.2018 r.

=====

1103. spotkanie

Regina Potęga-Magdziarz

Związek Obrony Kresów Zachodnich w Grudziądzu w okresie międzywojennym

Związek Obrony Kresów Zachodnich był jedną z kilku organizacji, które w okresie międzywojennym znalazły swoją siedzibę w gmachu działającej tu wówczas Biblioteki Towarzystwa Czytelni Ludowych, przy ul. Lipowej w Grudziądzu. Prawdopodobnie było to pomieszczenie na drugim piętrze budynku (obecnie mieści się tu Czytelnia im. Adama Wolnikowskiego). Trudno jednak dziś

jednoznacznie wskazać dokładne miejsce w budynku, które zajmował Związek, niemniej księgi adresowe miasta z tamtego okresu podają ulicę Lipową jako siedzibę tej Organizacji. Podjęta próba zbadania tej historii przyniosła dosyć cenne, aczkolwiek daleko niekompletne informacje związane z działalnością ZOKZ w Grudziądzu.

Odzyskanie przez Polskę na mocy Traktatu Wersalskiego Pomorza Gdańskiego w styczniu 1920 roku było zwieńczeniem wysiłków podejmowanych przez całe pokolenie Polaków, dla których walka o polskość tych ziem była wartością nadrzędną. Po pierwszym okresie ogromnej radości i satysfakcji z faktu, że wysiłek pokoleń nie był daremny, zaczęto zdawać sobie sprawę, z konieczności rozwiązania wielu skompli-

kowanych problemów, zwłaszcza narodowościowych. Konieczne było podjęcie działalności w celu ugruntowania poczucia narodowego społeczności pomorskiej.

Było to o tyle istotne i ważne, że pozostała w województwie pomorskim grupa mniejszości niemieckiej o ugruntowanej i ustabilizowanej pozycji gospodarczej, stwarzała niebezpieczeństwo infiltracji wpływów germanizacyjnych. Pozytywnym zjawiskiem był fakt, iż w wyniku masowej emigracji Niemców po 1919 roku Grudziądz, jak i całe Pomorze szybko odzyskiwały swój polski charakter. Jeśli w 1921 r. Niemcy stanowili 18% ogółu ludności Pomorza, to w 1931 r. było to już tylko 9,8%.

Mimo tego wyraźnego liczebnego spadku, pozostała na Pomorzu mniejszość niemiecka – dzięki sprawnej organizacji i wysokim subwencjom płynącym z Berlina – prowadziła działalność zmierzającą do uzyskania politycznej i gospodarczej przewagi w tym regionie. Była ona doskonale zorganizowana, jej postawę polityczną kształtowano poprzez organizacje oświatowe, rozgałęzioną sieć bibliotek, koła młodzieżowe przy ewangelickich gminach kościelnych, amatorski ruch teatralny, a przede wszystkim poprzez lokalną prasę niemiecką.

W tej sytuacji strona polska starała się podejmować działania, które przeciwstawiały się zorganizowanym akcjom mniejszości niemieckiej, bo w świadomości Polaków wciąż żywa była pamięć o latach niewoli i walce o niepodległy byt. Trzeba więc było podjąć działania, których celem była obrona tej „kruchej” jeszcze wolności i niepodległości, dlatego też w 1921 roku powołano do życia Związek Obrony Kresów Zachodnich (1921 – 1934), a potem przemianowano go (1934) na Polski Związek Zachodni.

W tworzeniu Związku Grudziądz odegrał bardzo ważną rolę. Na przełomie 1921 i 1922 roku w większości powiatów Pomorza i Wielkopolski utworzone zostały rady powiatowe Związku Obrony Kresów Zachodnich. Podsumowaniem tych prac było zorganizowanie zjazdów przedstawicieli rad powiatowych, które odbyły się 13 lutego 1922 roku właśnie w Grudziądzu dla terenu całego Pomorza, a 16 lutego tego samego roku w Poznaniu dla terenu Wielkopolski. Uczestnicy tych obu Zjazdów określili Statut oraz wybrali delegatów do Rady Naczelnej Związku Obrony Kresów Zachodnich.

Zjazd w Grudziądzu (obecni byli reprezentanci 7 powiatów) dokonał wyboru 5 przedstawicieli do Rady Naczelnej. Zostali nimi panowie: Janusz Czarliński z Grudziądza, przedstawiciel z Chełmna Dziedzic, dr Kazimierz Maj z Grudziądza, dr Kazimierz Michejda z Działdowa oraz przedstawiciel z Grudziądza Wawrzykowski. Ustalono, że organami Związku Obrony Kresów Zachodnich będą: Zjazd Delegatów, Rada Naczelna, Komisja Rewizyjna, Zarząd Główny, Zarządy Okręgowe, Zarządy powiatowe oraz Zarządy Kół Miejskich.

Najwyższą władzą związku był Zjazd Delegatów, zwoływany przez Zarząd Główny nie rzadziej niż co 2 lata. Organem kontrolującym prace ZOKZ została Rada Naczelna, natomiast organem wykonawczym, realizującym uchwały Zjazdu i Rady Naczelnej został Zarząd Główny z siedzibą w Poznaniu.

Zjazd podjął również decyzję o utworzeniu na obszarze całej Polski (początkowo 4, a 16 lutego 1930 r.) 5 okręgów. Były to:

- I. Okręg Pomorski, zorganizowany 15 maja 1922 r. Swoim zasięgiem obejmował obszar województwa pomorskiego. Do 10 stycznia 1925 roku siedzibą władz był Grudziądz, po czym przeniesiono ją do Torunia ze względu na ulokowanie tamże władz wojewódzkich.
- II. Okręg Poznański
- III. Okręg Śląski
- IV. Okręg Środkowy z siedzibą w Warszawie
- V. Okręg Małopolski z siedzibą w Krakowie.

Związek podejmując program swej pracy, uwzględniał potrzeby miejscowej ludności.

W rezolucjach i memorialach zwracał uwagę na niebezpieczeństwo wynikające z faktu obsadzania Niemcami stanowisk administracyjnych, w kolejnictwie, straży celnej. Przeciwdziałając narastającej na Pomorzu szczególnie w latach 1930 – 1934, rewizjonistycznej agitacji niemieckiej ZOKZ zorganizował krajowy „Miesiąc Propagandy Pomorza” w dniach od 16 listopada do 16 grudnia 1930 r. „Miesiąc” niewątpliwie spopularyzował problemy Pomorza i pogłębił zainteresowanie całego narodu tym regionem. Najbardziej jednak efektywną i wielostronną działalność prowadził ZOKZ na płaszczyźnie kulturalno – oświatowej. W 1927 roku zaczęto zakładać uniwersytety powszechne, których celem było wykształcenie samodzielności w nauce i systematyczna nauka języka polskiego w zakresie poprawnej wymowy. Uczestnikom uniwersytetów przekazywano ogólne wiadomości o Polsce, jej przeszłości i teraźniejszości.

Grudziądzki Związek Obrony Kresów Zachodnich był od początku swojego działania organizacją prężną i aktywną. Tu wciąż żywa była pamięć o trwającej prawie 150 lat walce o polskość. Istniała ponadto świadomość, że kolejnym niezwykle ważnym krokiem musi być podjęcie szerokiej pracy na rzecz utrwalenia polskiego stanu posiadania na zachodzie, podniesienie świadomości narodowej ludności polskiej, usunięcia utrzymujących się pozostałości wpływów niemieckich w codziennym życiu.

Statut Obrony Kresów Zachodnich, przyjęty na Zjeździe Delegatów dnia 8 i 19 listopada 1925 roku określił cele i zadania Związku. W statucie znalazł się zapis mówiący, że ZOKZ jest organizacją bezpartyjną, skupiającą wszelkie wysiłki społeczeństwa w celu obrony interesów narodowych ziem zachodnich Rzeczypospolitej. Ponadto celem Związku jest uświadamianie i organizowanie ludności we wszystkich dziedzinach życia narodowego. Członkowie grudziądzkiego Oddziału ZOKZ realizowali te zadania przy wydatnej pomocy Centrali w Poznaniu. Organizowano prelekcje, spotkania, zabawy, kolonie letnie dla dzieci, koncerty, teatry objazdowe, organizowano biblioteki. Działacze ZOKZ zaopatrywani byli na bieżąco

w materiały propagandowe, które pomagały w prowadzeniu działalności odczytowej.

ZOKZ prowadził niezwykle rozbudowaną działalność wydawniczą, wydawano broszury i opracowania, które informowały o najważniejszych wydarzeniach oraz sumowały przeprowadzone właśnie akcje. W opracowaniu „Kolonie letnie ZOKZ (1923 – 1927)” Poznań 1928, umieszczono szerokie informacje o koloniach letnich organizowanych dla dzieci z terenów zagrożonych niemczyzną. Korzystały z nich również dzieci z powiatu grudziądzkiego. Były one doskonale zorganizowane, dzieci miały zapewnioną opiekę opiekunów, którzy poza zwiedzaniem organizowali im liczne zajęcia mające na celu poznawanie ojczystego kraju i jego kultury.

Związek bardzo dbał o transparentność swoich działań, dlatego też co kilka lat ukazywały się sprawozdania z prowadzonej działalności. Przedstawiano prace, które wykonano i w ten sposób informowano swoich członków o wielkości i zakresie podejmowanych zadań. W sprawozdaniach istotną część zajmowały finanse. Przedstawiano w nich rozliczenia finansowe z prowadzonej działalności.

Od 1922 roku ukazywała się w Poznaniu „Strażnica Zachodnia : Kwartalnik Poświęcony Sprawom Kresów Zachodnich”. Pismo omawiało sprawy narodowościowe, gospodarcze, polityczne i kulturalne Pomorza i Polski.

Roczniki 1922 – 1927 Kwartalnika „Strażnicy Zachodniej” przyniosły 10 tomów, obejmujących 3176 stron druku, 330 artykułów, notatek i przyczynków przy współpracy około 80 autorów.

Centrala w Poznaniu docierała do wszystkich swoich przedstawicielstw w terenie, dbała o bieżący instruktaż, dostarczanie wydawnictw i pomoc przy organizacji podejmowanych działań. W pierwszych latach działalności grudziądzki ZOKZ posiadał swoje biuro przy ulicy Solnej, w Księdze adresowej z lat 1927 – 1928 wymienione jest z adresem przy ulicy Lipowej 13, prezesem Związku był już wówczas dr Maj.

W 1930 roku (Strażnica Zachodnia nr 13, s. 6-7), w czerwcu odbyło się Walne zebranie ZOKZ Koła w Grudziądzu. Wybrano nowe władze. Przewodniczącym ZOKZ został inż. Żaliński z polecenia dotychczasowego prezesa sędziego okręgowego Kurowskiego. Na Walnym zebraniu Koła Grudziądz przedstawiono całokształt pracy zarządu w roku sprawozdawczym. Zarząd przejął Koło z ilością 17 faktycznych członków, natomiast po roku Koło liczyło 151 członków płacących regularne składki. Imponujący był nie tylko przyrost członków, ale również stan finansowy w kwocie 500 złotych. Podsumowano akcję letnią, a jej niewątpliwym sukcesem było zorganizowanie kolonii letniej dla dzieci w dworku Święte pod Łasiem. Głównymi organizatorami tego przedsięwzięcia byli obydwój Państwo Kulerscy. Podsumowano Tydzień Obrony Kresów Zachodnich, który odbił się w społeczności grudziądzkiej wyjątkowo szerokim echem. Prelekcje, odczyty, wystawy, zabawy – wszystkie te działania miały jednoczyć i konsolidować nie tylko członków ZOKZ, ale wszystkich zainteresowanych działaniem Związku. Na tym samym

Walnym zebraniu dokonano także wyboru nowego Zarządu. Zakończyło się ono następującym wynikiem:

Sędzia Rogoziński	–	prezes
Aplikant sądowy Jabłonka	–	sekretarz
Asesor Michałowski	–	skarbnik
Wiktor Kruszewski	–	zastępca prezesa
Kielanowski	–	zastępca sekretarza.

Po roku odbyło się kolejne Walne zebranie członków ZOKZ, jak informuje „Strażnica Zachodnia” z grudnia 1931 r. Na tym zebraniu przyjęto rezolucję domagającą się bojkotu uzdrowisk gdańskich, korespondowania z gdańskimi firmami tylko w języku polskim oraz przyjmowania podróżujących gdańszczan tylko takich, którzy mówią po polsku. Propagowanie mowy polskiej było zatem priorytetem dla członków ZOKZ. Podczas zebrania wybrano również kolejne władze zarządu:

Prezes	–	sędzia Salicki
Wiceprezes	–	Kosior prezes Izby Skarbowej
Wiceprezes	–	asesor Michałowski
Sekretarz	–	sędzia Olek
Skarbnik	–	p. Kielbratowski
Ławnicy	–	panowie Gawlik i Tomczyński.

Do komisji rewizyjnej z kolei weszli mecenas Kurowski oraz panowie Nowacki i Doleżych.

W 1934 roku ZOKZ przekształcił się w Polski Związek Zachodni.

Działalność ZOKZ w latach 1921 – 1934 można podzielić na dwa zasadnicze okresy, których cezurę stanowi przewrót majowy. W pierwszym okresie, obejmującym lata 1921 – 1926 znaczny wpływ na oblicze ideowo – polityczne i poczynania ZOKZ wywierały koła endecko – klerykalne, które odgrywały decydującą rolę w byłym zaborze pruskim. Natomiast po przewrocie majowym wśród działaczy ZOKZ następowała systematyczna ewolucja i stopniowe przechodzenie na stronę rządzącej koalicji.

Fakt podpisania w 1934 roku polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy uznano generalnie w kołach twórców i popularyzatorów myśli zachodniej za wydarzenie pozytywne, wprowadzające w obustronne relacje pewne uspokojenie, jakkolwiek zdawano sobie sprawę, iż w intencji Niemiec stanowi ona jedynie posunięcie taktyczne. Wzywano zatem społeczeństwo do zachowania nadal czujności wobec zachodniego sąsiada.

W tej sytuacji Związek Obrony Kresów Zachodnich stawał się dla kół rządowych organizacją dość uciążliwą, podtrzymującą w opinii publicznej rzekomo niesłusznie świadomość utrzymującego się w dalszym ciągu zagrożenia ze strony Niemiec.

W ocenie przedstawicieli MSZ i MSW miał utrudniać proces normalizacji stosunków między obydwoma państwami. Następstwem takiego stanowiska władz

było podjęcie wstępnej decyzji o jego likwidacji. Jednakże intensywne zabiegi działaczy ZOKZ w zasadzie uratowały Związek przez jego reorganizację w listopadzie 1934 roku oraz zmianę nazwy na Polski Związek Zachodni.

W odróżnieniu od ZOKZ Polski Związek Zachodni został znacznie silniej podporządkowany polityce rządu. Uzyskano to przez odsunięcie z grona ścisłego kierownictwa organizacji jej założyciela i dotychczasowego dyrektora Mieczysława Korzeniewskiego oraz przeniesienie centrali Związku z Poznania do Warszawy na żądanie władz państwowych. Mimo to PZZ kontynuował działalność stanowiącą dotąd główne kierunki zainteresowań ZOKZ, co nierzadko stawiało go w opozycji wobec rządu.

W „Almanachu miasta Grudziądz na rok 1936”, podano skład zarządu organizacji: przewodniczący – dyr. Puppel, sekretarz – L. Krzewski, skarbnik – A. Krzyżanowski. Wśród działaczy PZZ byli również Antoni Kwaterski oraz K. Chylewski. Do wybuchu wojny PZZ kontynuował wszystkie swoje działania, a nawet rozszerzył ich zakres. Wciąż poszukiwano nowych form działań, by skupić jak najwięcej Polaków wokół idei utrzymania i umacniania polskości ziem Pomorza.

Kolejne sprawozdanie, ale już Polskiego Związku Zachodniego znajdujemy na łamach „Gońca Nadwiślańskiego” z 14 kwietnia 1938 roku. Odbyte zabranie pozwoliło podsumować kolejny okres działalności, który uzyskał bardzo pozytywną ocenę. Zarząd PZZ reprezentowali wówczas panowie: prezes Michałowski, sekretarz Rygielski oraz skarbnik p. Krzyżanowski. Podczas dyskusji zgłoszono wnioski i kolejne zadania dla grudziądzkiego zarządu Koła:

1. stworzenie „Funduszu Kresowego” dla popierania działalności kulturalnej, gospodarczej i politycznej na przygraniczu,
2. wezwanie wszystkich organizacji społecznych do wstępowania w szeregi Polskiego Związku Zachodniego
3. zaprzestanie wydawania cudzoziemcom przez odnośne władze zezwoleń na kupno nieruchomości w Polsce.

W 1939 roku aktyw tak nie lubianej przez Niemców organizacji tworzyli panowie Kwaterski, K. Chylewski, dyr. Puppel, L. Krzewski i A. Krzyżanowski.

Orientacja wkraczających do Grudziądza hitlerowców musiała być pełna, skoro już 5 września 1939 r., a więc na drugi dzień po wkroczeniu do miasta nastąpiły aresztowania Polaków bardziej czynnych politycznie.

Aresztowano żonę Kazimierza Chylewskiego właściciela apteki „Pod Orłem” (w tym czasie zmobilizowany), Linę Chylewską, nie orientując się, że była ona rodowitą Niemką. W PZZ Chylewski pełnił w tym czasie funkcję sekretarza grudziądzkiego oddziału.

28 października 1939 roku rozstrzelano 10 aktywnych członków:

Walentego Jakubowskiego

Władysława Borkowskiego
Edmunda Baranowskiego
Michała Dobrzańskiego
Jana Kawczyńskiego
Ignacego Gozdowskiego
Józefa Kitowskiego
Piotra Leję
Józefa Madeja
Pawła Michałka.

W tym czasie zamordowano także sekretarza PZZ Kazimierza Kwaterskiego.

Działalność ZOKZ (PZZ) w międzywojennym Grudziądzu, to ogromna praca kulturalno-oświatowa i polityczno-gospodarcza. Bezsporną zasługą tej Organizacji było popularyzowanie wartości polskiej kultury oraz aktywizacja społeczna inteligencji pomorskiej. Liczne inicjatywy kulturalne i społeczne Związku Zachodniego stanowiły istotny czynnik w przeciwstawianiu się antypolskim akcjom mniejszości niemieckiej na Pomorzu.

Okres powojenny.

Bardzo szybko po wojnie przystąpiono do reaktywacji PZZ, co nastąpiło za zgodą i poparciem Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 13 listopada 1944 roku w Lublinie. Postanowiono wówczas, że PZZ obejmie swoim zasięgiem cały kraj.

Określono wówczas charakter Związku jako społeczny, antyfaszystowski i demokratyczny. PZZ rozwijał się wprawdzie bardzo intensywnie, ale stanowił tak naprawdę silną agendę władzy Ludowej i istotne jej wsparcie. Z tego powodu wielu przedwojennych działaczy zrezygnowało po wojnie z członkostwa w PZZ.

Metody i formy powojennej propagandy były różnorodne, ale działalność wydawnicza wysuwała się na miejsce pierwsze. Wydawnictwa propagandowe wychodziły w ogromnych ilościach i nakładach. Nie żałowano na nie środków finansowych.

Ukazywały się wówczas:

„Odra i Nysa”
„Polska Zachodnia”
„Strażnica Zachodnia”
„Głos Pogranicza i Kaszub”.

W Grudziądzu również bardzo szybko rozpoczął się nabór członków do reaktywowanego PZZ. W „Wiadomościach Grudziądzkich” z 6 maja 1945 r. członek Związku Michał Woźniak zamieścił informację o wznowieniu Związku Zachodniego w Grudziądzu. Informował, że rozpoczął on swoją działalność z dniem 4 maja

1945 r. i rozpoczął rejestrację członków codziennie w siedzibie przy ul. Sobieskiego 16/4.

W „Głosie Pomorza” (8.04.1946 r.) znalazła się informacja z odbytego Walnego Zebrania, na którym wybrano władze PZZ:

Prezesa Feliksa Wawrzyniaka,
V-prezesa Kazimierza Hermana,
Skarbnika Augustyna Kasicę,
Sekretarza Edmunda Ziółkowskiego,
Członkami Zarządu zostali : Alojzy Kalinowski, Pelagia Woźniakowa, Wojciech Grelewicz, panowie Józef Augustyniak (MO) oraz Tadeusz Nowiński.

Ta sama gazeta z dnia 15.10.1946 r. informowała „O uaktywnieniu PZZ”, deklarowano szerszą i bardziej intensywną działalność na terenie miasta. Z kolei 22.10. 1946 r. na łamach gazety „Głos Pomorza” wzywano do wstępowania w szeregi PZZ, przy czym podano aktualny adres sekretariatu, który mieścił się przy ul. Legionów 31.

Grudziądz był więc jednym z pierwszych miast, w których bardzo szybko reaktywowano PZZ. Miał on jednak już zupełnie inny charakter i zdecydowanie socjalistyczną ideologię. Jego działalność charakteryzował schematyzm i dogmatyzm polityczny. Cały ten okres wymaga jednak znacznie szerszych badań.

Lata 1949-1950 były powolnym końcem tej organizacji i ostatecznej likwidacji PZZ na terenie kraju jak też w naszym mieście.

=====

Literatura:

1. Informator Branżowy Województwa Pomorskiego: vademecum spółdzielcy, kupca, rzemieślnika i przemysłowca. Toruń 1948.
2. Iwaniak Stefan, Wydawnictwa Polskiego Związku Zachodniego w latach 1944 – 1947, w: Rocznik Biblioteki Narodowej 17-18: 1981-1982, Warszawa 1986, s. 377 – 398.
3. Kolonie letnie Związku Obrony Kresów Zachodnich (1923 – 1927). Poznań, Nakładem Związku Obrony Kresów Zachodnich, 1928.
4. Kołodziejczyk Józef: Prawda o t.zw. Krwawej Niedzieli Bydgoskiej (faktomontaż). Wyd. drugie, Bydgoszcz, Wydawnictwo Polskiego Związku Zachodniego, 1945.
5. Mroczko Marian: Polska myśl zachodnia: (Kształtowanie i upowszechnianie), Poznań, Instytut Zachodni, 1986.
6. Mroczko Marian : Związek Obrony Kresów Zachodnich 1921 – 1934; powstanie i działalność, Gdańsk, Wydawnictwo Morskie, 1977.
7. Na ziemi ojców: Rocznik Ziem Zachodnich i Północnych. Warszawa, Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich, 1962.

8. Od Sudetów do Bałtyku: Rocznik Ziem Zachodnich. Warszawa, Towarzystwo Rozwoju Ziem Zachodnich, 1960.
9. Pomorze w przeszłości i terażniejszości: Materiały dla prelegentów i organizujących akademie, odczyty, pogadanki w czasie „Tygodnia Polskiego Związku Zachodniego” 30 marca – 6 kwietnia. Tydzień Polskiego Związku Zachodniego. Warszawa 1937.
10. Pomorze w walce z niemczyzną : (praca zbiorowa, wydana na 25-lecie PZZ na Pomorzu), Bydgoszcz, Wydawnictwo Polskiego Związku Zachodniego, 1946.
11. Sprawozdanie dyrekcji Związku Obrony Kresów Zachodnich za czas od 1 lipca 1931 do 30 września 1934 roku. Poznań, Nakładem Związku Obrony Kresów Zachodnich, 1934.
12. Sprawozdanie dyrekcji Obrony Kresów Zachodnich za czas od 1 lipca 1928 do 30 czerwca 1931 roku. Poznań: Nakładem Obrony Kresów Zachodnich, 1931.
13. Statut Związku Obrony Kresów Zachodnich: Stowarzyszenia wpisanego. Poznań 1931.
14. Strażnica Zachodnia. Kwartalnik. Problem niemiecki na Ziemiach Zachodnich: statystyka, polityka, sprawy gospodarcze, kulturalne, wyznaniowe. Poznań 1933.
15. Strażnica Zachodnia : Kwartalnik poświęcony sprawom Kresów Zachodnich, Rok 7: 1928 nr 4. Poznań, Nakładem Związku Obrony Kresów Zachodnich, 1928.
16. Suchowiak Jan, Niemieckie szkolnictwo w Poznańskim i na Pomorzu (Odprowa roszczeń niemieckich). Poznań, Odbitka z „Polski Zachodniej” Rocznika II Związku Obrony Kresów Zachodnich, 1927.
17. Wolf Anna, Pomorze Gdańskie w programie i działalności Związku Obrony Kresów Zachodnich – Polskiego Związku Zachodniego, w: Przegląd Zachodni: dwumiesięcznik, Rocznik 25: 1969, T. 1 (nr 1-2), Poznań, Instytut Zachodni 1969, s. 363-373.
18. Ziemia Pokoju: Wydawnictwo Polskiego Związku Zachodniego, Poznań 1948.

Notatki

Notatki

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisch, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.